

KUML
1991-92

KUML 1991-92

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag, Århus

Redaktion: Hans Jørgen Madsen og Birgit M. Rasmussen

Redaktionsudvalg:

Jens Henrik Bech, Thisted

Steen Hvass, Vejle

Stig Jensen, Ribe

Erik Johansen, Aalborg

Steen W. Andersen, Haderslev

Lay-out og omslag: Jørgen Mührmann-Lund

Grafisk tilrettelæggelse: Elsebet Morville

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Skrift: Bembo 11/12

Papir: Stora G-Print 120 g

Copyright 1994 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-7288-575-0

ISSN 0454-6245

Indhold/Contents

<i>Flemming Kaul</i> : Ritualer med menneskeknogler i yngre stenalder	7
Neolithic Rituals involving Human Bones	50
<i>Anne Birgitte Sørensen</i> : Enkeltgrave fra Rødning-egnen	53
Single Graves near Rødning.....	70
<i>Bent Aaby, David Robinson og Anne Bloch Jørgensen</i> : En gård fra forromersk jernalder og det omgivende landskab.....	71
A Pre-Roman Iron Age Settlement at Børglumvej, Århus: Archaeology and Environment.....	101
<i>Orla Madsen</i> : Søndervang ved Bjerre En østjysk gravplads fra yngre germansk jernalder og vikingetid.....	105
Søndervang at Bjerre. A Cemetery from the Late Germanic and Viking periods in eastern Jutland	147
<i>Bjarne Lønborg</i> : Fremstillingen af vikingetidens skålformede fibler	151
The method of production of Viking Age tortoise brooches	163
<i>Annette Hoff og Jens Jeppesen</i> : Todderup	165
En udgravet torpbebyggelse og torperne historisk belyst Todderup. The Excavation of a “torp” and the place of torps in history	186
Jysk Arkæologisk Selskab 1991 og 1992	189

Todderup

En udgravet torpbebyggelse og torperne historisk belyst

Af ANNETTE HOFF OG JENS JEPPESEN

Indenfor arkæologien kendes sporene efter middelalderens verdslige bebyggelser først og fremmest fra udgravninger i byerne, hvor bygningslevn og tykke affaldslag jævnlgt bliver påvist. Den tids landbebyggelse er derimod langt mindre kendt, da middelaldergårdene oftest ligger under de eksisterende landsbyer. Undertiden sker det dog, at sporene efter en middelalderbebyggelse giver sig til kende ude i det åbne land.

I forbindelse med en lokalplan ved Tilst syv km nordvest for Århus blev der i 1988 rutinemæssigt foretaget en arkæologisk rekognoscering. Derved fandtes indenfor et afgrænset område lidt keramik fra 12-1300-tallet (fig. 1). Området hedder Todderup, og netop stednavne med endelsen -rup, -drup eller -strup afledt af ordet torp kan henføres til den tidlige middelalder i betydningen udflytterlandsby.

For at undersøge om de ovennævnte keramikfund skulle afspejle en nedlagt torpbebyggelse, blev der af Forhistorisk Museum Moesgård i efteråret 1991 foretaget en udgravning på lokaliteten. Der blev afdækket et areal på lidt over 3000 m², hvorved fremkom to hustomter, en såkaldt staklade og to brønde. Desuden blev der i udgravningsfeltets sydlige del delvist afdækket en grøft, der viste sig at være en skelgrøft (fig. 2). I forbindelse med anlægssporene fandtes middelalderkeramik, og formodningen om en torpbebyggelse blev således klart bekræftet.

Det er her ønsket at fremlægge udgravningsresultaterne fra den lille nedlagte torpbebyggelse Todderup samt at se nærmere på, hvad de skriftlige kilder kan oplyse om torpers oprettelse, størrelse og alder. Desuden vil selve jorddyrkningen, placeringen i landskabet og endelig nedlæggelsen af en del af disse små bebyggelser blive berørt.

Udgravningen

Huse, brønde og skelgrøft

Hus 1 var 15 m langt og 5 m bredt og orienteret NV-SØ. Vægforløbene var markeret af uregelmæssigt anbragte stolpehuller, hvorimod der ingen stolpespor fandtes i gavlene. Midt i den østlige del fandtes desuden to stolpehuller i husets midterlinje. Fylden i stolpehullerne bestod gennemgående af gråbrunt til sortbrunt sand og ler, der indeholdt trækul og rødbrændte klumper af lerklining. Denne fyld tyder på, at huset er nedbrændt.

Fig. 1. Udsigt over Todderup-landskabet fra øst. Udgravningen foregik ved hegnets bagerst i marken. De kratbevoksede partier til venstre i billedet er tilgroede vandhuller.

View over landscape at Todderup from the east. The excavation site lay by the fence at the back of the field. The bushy parts on the left are grown-over waterholes.

Hus 2 lå 34 m nord for *hus 1*. Det var 18 m langt og 5,5 m bredt. Orienteringen var VNV-ØSØ. Også dette hus var kendetegnet af uregelmæssigt anbragte stolpehuller i vægforløbene, samt manglende stolpespor i gavlene. Nogle stolpehuller var tætstillede, hvilket tyder på udskiftning i forbindelse med vedligeholdelse. Ligesom ved det første hus fandtes stolpehuller midt i den østlige del. Omtrent halvdelen af stolpehullerne var tydeligt firkantede, og alle indeholdt lys gråbrun fyld iblandet pletter af gult sand og ler. I adskillige var der håndstore støttesten. Ved husets sydside fandtes en stenlægning, der strakte sig ind over væglinjen. Her må have været en indgang.

Stakladen var placeret 8 m øst for *hus 1*. Den tegnede sig som fire kraftige stolpehuller anbragt i et kvadrat på 3x3 m.

Træbrønden (fig. 3) var en 3 m dyb kassebrønd, der indvendigt målte ca. 1 x 1 m. Den var opbygget af spejkløvede egeplanker, der blev holdt på plads af hjørnestolper. I brøndens bund var hjørnestolperne fastlåst af en indvendig træramme. Ved udgravningen kunne det ses, at brønden langsomt var sandet til p.g.a. begyndende indskridning af siderne.

Kampestensbrønden (fig. 4) var lidt over 2 m dyb. Øverst havde den en indvendig diameter på ca. 1 m. Den indsnævrede ned mod bunden, hvor diameteren kun var ca. $\frac{1}{2}$ m. Brønden var helt opfyldt med store sten, hvilket viser, at der på et tidspunkt er sket en bevidst sløjfning.

Skelgrøften, der fremkom i udgravningsfeltets sydlige del (fig. 2 og 5), var ca. 1 m bred og var gravet 0,40 m ned i råjorden. Målt fra markoverfladen har dybden været henved 1 m. Grøften indeholdt en porøs, nærmest tørveagtig, mør-

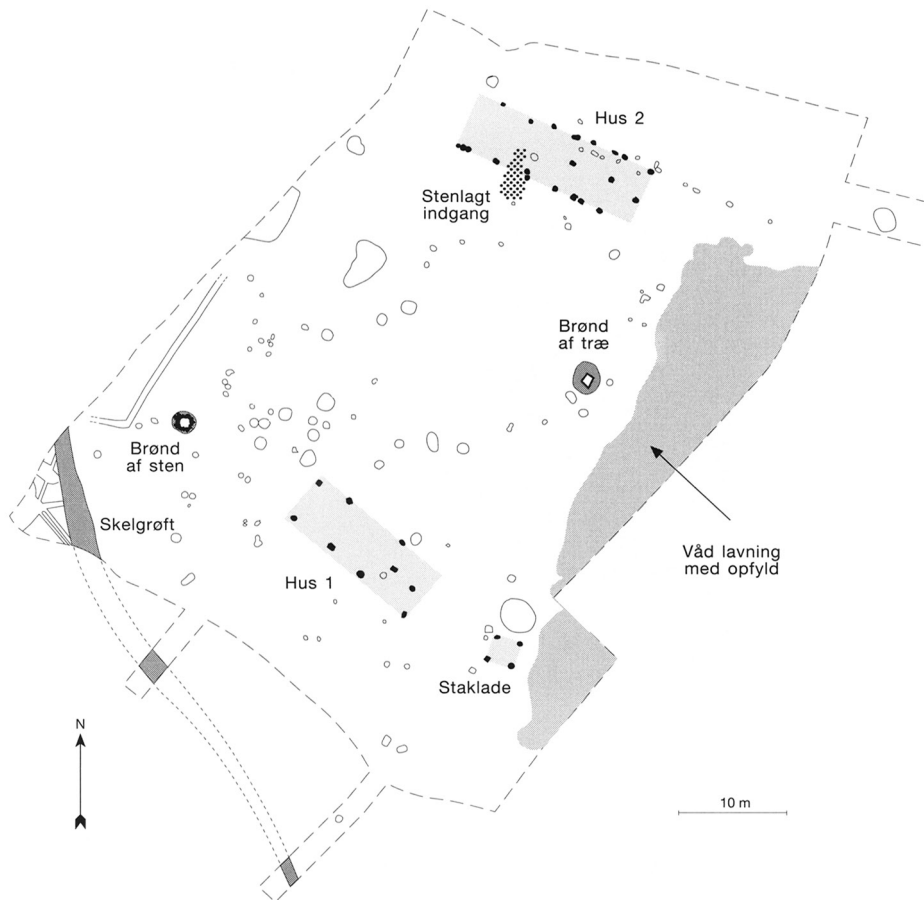

Fig. 2. Plan over udgravningen. Hus 1, stakladen og træbrønden synes at markere anlæggelsen af Todderup. Denne bebyggelse blev afløst af hus 2 og kampestensbrønden. Skelgrøften i udgravningsfeltets sydlige del har afgrænset Todderups jord.

Plan of excavation. House 1, the barn, and the wooden well appear to mark the founding of Todderup. They were succeeded by house 2 and the stone well. The boundary ditch in the S part of the excavation bounded the land of Todderup.

kebrun fyld. Den side, der vendte ind mod bebyggelsen, gik over i en ca. 0,20 m dyb og 1 m bred, fladbundet nedgravning med fyld bestående af tynde lyse og mørke sandlag. I profilsnittet kunne det ses, at noget af denne fyld var skredet ned i grøften. Det drejer sig muligvis om rester af et dige.

Fundstedet er en svag hævnning i et lavt og lidt ujævnt terræn med stenblandet, sandholdig muld. Mod øst, syd og vest har bebyggelsen haft en naturlig afgrænsning i form af vandhuller og lave, fugtige strækninger. Nord for udgravningsfeltet blev der gravet søgegrøfter, og de viste, at der ikke fandtes yderligere bebyggelse i området (fig. 6).

Fig. 3. Den 3 m dybe træbrønd var opbygget af spejkløvet eg. Brønden er dendrokronologisk dateret til år 1230.

The 3 meter deep wooden well was constructed with split oak planks and has been dated dendrochronologically to the year 1230.

Fig. 4. Den lidt over 2 m dybe kampestensbrønd løb fuld af vand kort efter udgravningen. I dens opfyldningslag fandtes keramik fra 12-1300-tallet.

The slightly over 2 m deep stone well filled with water shortly after the excavation. In its fill was found pottery from the 13th-14th centuries.

Fig. 5. Skelgroften i udgravningens sydlige del. Keramikfund viser, at den er jævn gammel med middelalderbebyggelsen. Groftens forløb er identisk med det skel, der på 1840-matrikelkortet afgrænser "Todderup Mark".

The boundary ditch in the southern part of the excavated area. The pottery from it shows it to be of the same age as the Medieval settlement. Its course is identical with the boundary of "Todderup Mark" on the 1840 cadastral map.

Fundmaterialet

Udgravningens fundmateriale var ret beskedent og bestod først og fremmest af keramik. Fundene stammer fra hus 1, hus 2, kampestensbrønden og skelgroften. Desuden blev der gjort fund i nogle få, isolerede fyldskifter. I det følgende gennemgås fundene fra de enkelte anlæg. Beskrivelse og datering af fundmaterialet er baseret på publikationen "Århus Søndervold" (1), hvor Todderupfundene kan placeres indenfor keramikhorisonterne 2 og 3, der dækker henholdsvis 13. og 14. århundrede.

Ialt blev der fundet 109 stk. middelalderkeramik. Af disse kunne 105 henføres til "Århus Søndervolds" godstype II. Det er en ret ensartet sortgrå, undertiden noget lysere grå eller sort keramik. Farven kan også være brunlig. Godset er ret fint magret og velbrændt, så det fremtræder med en ru overflade (2). Der fandtes kun fire stk. keramik af "Århus Søndervolds" godstype III. Denne gruppe er beskrevet som tydeligt opdrejet og med glasur på ydersiden. Godset er normalt rødligt, evt. rødliggult, men kan også have en lys grålig farvetone. Glasuren er klar blyglasur, undertiden med et grønligt skær, så lerkarrene fremtræder med en rødligbrun eller svagt olivengrøn farve. Måske på grund af fejlbrænding har nogle skår en ret mørkegrå godsfarve, hvorved deres grønlig glasur giver dem en ensartet, næsten grønligsort fremtoning (3).

I stolpehullerne til hus 1 fandtes seks stykker keramik af godstype II. Fra dette hus stammer desuden et enkelt stykke keramik af godstype III. Det har en mørkegrå godsfarve og mørk, nærmest sortgrøn udvendig glasur.

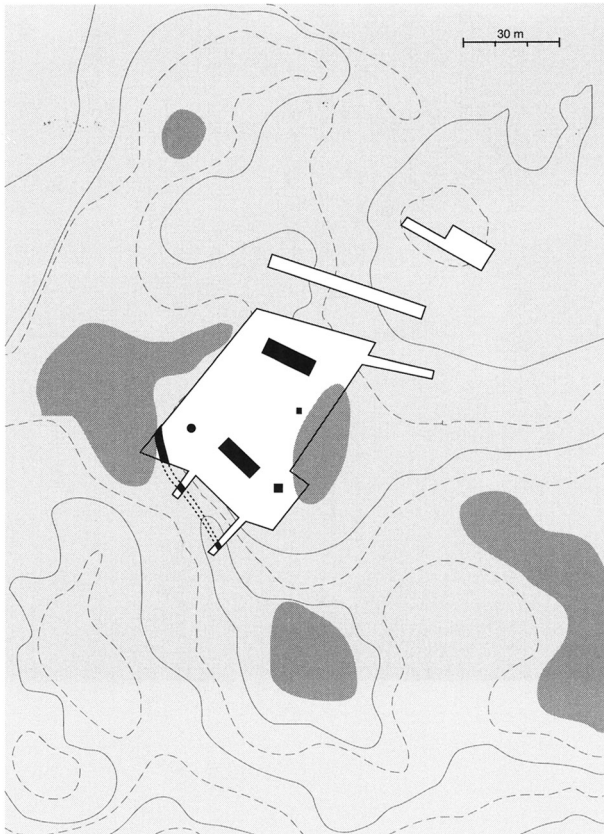

Fig. 6. Terrænplan med udgravningsfelt og søgegrøfter indtegnet. Højdeforskellen mellem de fuldt optrukne kurver er én meter. De mørkegrå områder betegner tilgroede vandhuller og fugtige lavninger. Kurveækvistand (de fuldt optrukne linier) = 1m.

Map with excavation and trial trenches indicated. The interval between the fully drawn contours is one meter. The dark grey areas represent over-grown waterholes and damp hollows.

Stenlægningen ved sydsiden af hus 2 indeholdt et par stykker lerklining samt et enkelt stykke keramik af godstype II. Desuden fremkom hesteskoen fig. 7. Den tilhører typen triangelsko, der er kendetegnet af den spidse indvendige vinkel ved tåen samt sidegrenenes ret store bredde. Hestesko af denne type er i Lund fundet i lag fra 13. årh. (4).

Kampestensbrøndens opfyldningslag indeholdt 36 stykker keramik af godstype II. Blandt disse var tre randskår. Fig. 8a viser en udadvungen rand med lågfals. I "Århus Sønder vold" optræder den både i keramikhorizont 2 og 3 (5). De to øvrige randskår fig. 8b og 8c repræsenterer ret lave, udadvungne rande. De tilhører gruppe IIb i "Århus Sønder vold" og henføres også til keramikhorizont 2 og 3 (6). Desuden fandtes et skår, der muligvis er et fragment af en linseformet bund. Brønden indeholdt to stykker keramik af godstype III. Det drejede sig i begge tilfælde om rødligt gods med udvendig blyglasur. På det ene ses en sort manganbemaling. Udover keramikfundene indeholdt kampestensbrønden fragmenter af munkesten, en jernnagle, et hesteskosøm og forskellige små, stærkt forrustede jerngenstande.

De frilagte dele af skelgrøften blev gennemgravet, og heri fremkom en del keramikfund, fragmenter af munkesten samt enkelte kreaturtænder. I alt blev der i grøften fundet 36 stykker keramik af godstype II. Randskåret fig. 9a har et

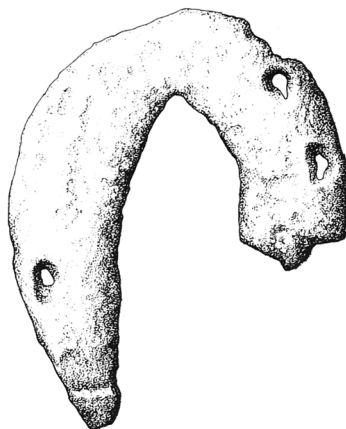

Fig. 7. Hestesko fra stenlægningen ved sydsiden af hus 2. 1:2.
Horseshoe found among stones on south side of house 2. 1:2.

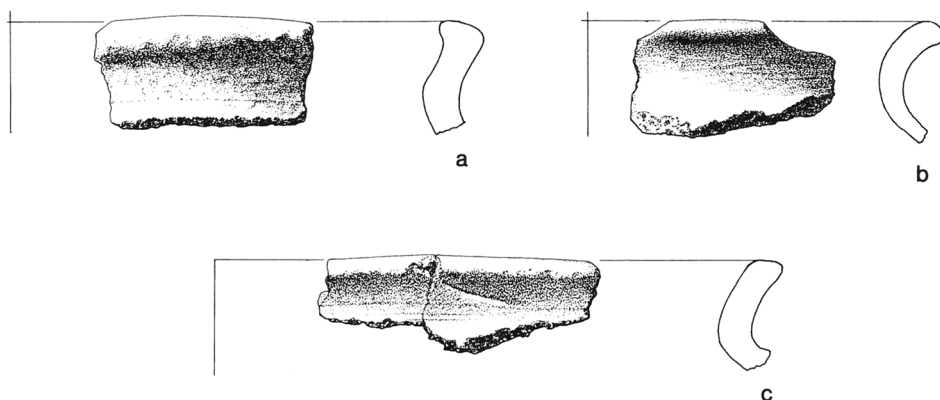

Fig. 8a-c. Keramikfund fra kampestensbrønden. 1:2.
Pottery from the stone well. 1:2.

kort, skråtstillet halsparti, hvorunder der er en bølgelinje. Typen må nærmest henføres til gruppe IIc i "Århus Søndervold", hvor den først og fremmest tilhører keramikhorisont 2 (7). Sideskåret fig. 9b har to horisontale, 0,5 cm brede, lave furer, der tilsyneladende er anbragt umiddelbart under randen. Denne fureornamentik, der sættes i forbindelse med brugen af drejeskive, viser sig i Tyskland henimod slutningen af 1100-tallet og er fra begyndelsen af 1200-tallet helt almindelig udsmykning på kuglekar (8). Pottebenet fig. 9c, der også stammer fra grøften, har afrundet firkantet tværsnit. Lerkar med tre ben kendes i Mellem-

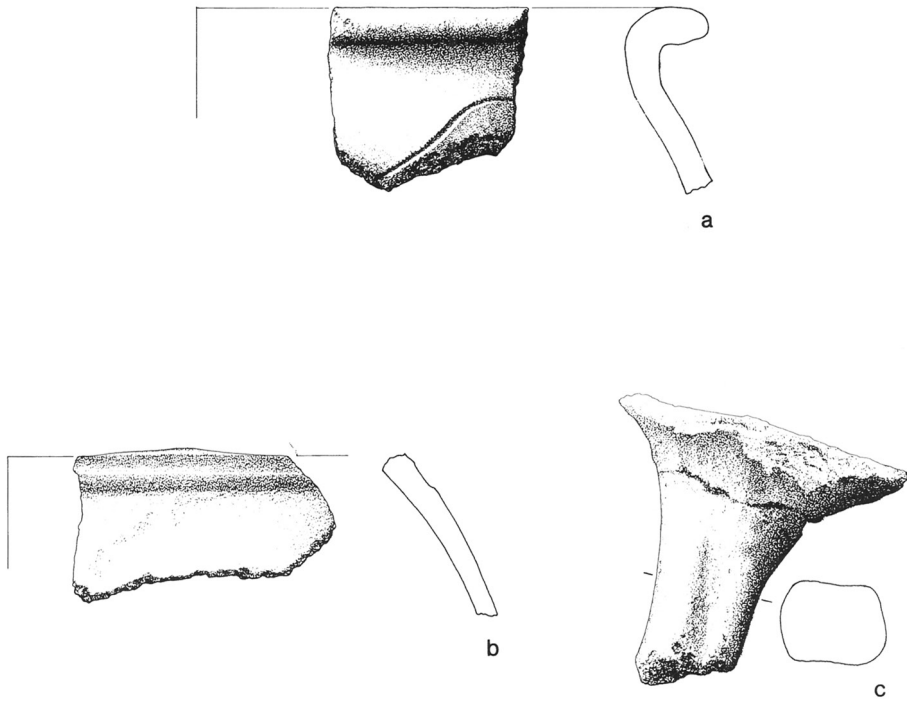

Fig. 9a-c. Keramikfund fra skelgroften. 1:2.

Pottery from the boundary ditch. 1:2.

og Nordtyskland fra begyndelsen af 1200-tallet. I "Århus Sønder vold" henføres typen til mellemste og øvre del af keramikhorisont 2 (9).

I udgravningsfeltets sydøstside blev delvist afdækket et opfyldt tidligere vådområde, der inden udgravningen fremstod som en svag sænkning i terrænet. Det indeholdt en del ildskørnede sten, der især var koncentreret langs kanten, hvor der også lå adskillige favnstore sten. Spredt i fylden fandtes enkelte fragmenter af munkesten samt randskåret fig. 10. Det tilhører nærmest "Århus Sønder vold's" gruppe IIb ligesom fig. 8b og 8c.

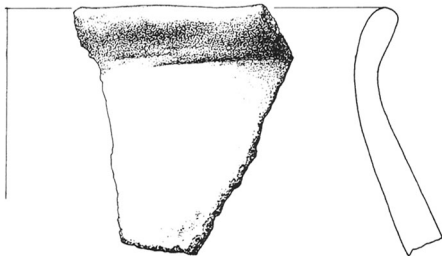

Fig. 10. Randskår fra det opfyldte vådområde i udgravningsfeltets østlige del. 1:2

Rim sherd from the filled up damp area in the eastern part of the excavation. 1:2

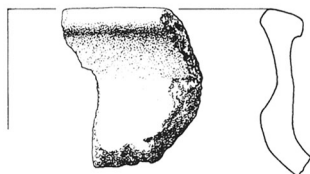

Fig. 11. Randskår fra en lille grube ved stakladen. 1:2.

Rim sherd from a little pit near the barn. 1:2.

En lille grube ved stakladen indeholdt et randskår med lågfals (fig. 11). Typemæssigt svarer det til fig. 8a.

I den nordligste af de to søgegrøfter nord for udgravningsfeltet fremkom en enkelt grube, der indeholdt randskåret fig. 12. Det stammer fra et stort, åbent kar, hvor randens yderkant er forsynet med regelmæssige indtryk, hvilket giver en bølget karakter. Formen svarer til gruppe IIg i "Århus Søndervold", hvor den henføres til keramikhorisont 2 og 3. I det nordvesteuropæiske område optræder denne randtype indenfor perioden 1000-1400-tallet. I det udenlandske materiale er den dog ikke nær så dominerende som i Århusmaterialet, hvorfor den opfattes som en hjemlig form (10).

Randskåret fig. 13 blev fundet på markoverfladen ved rekognoscering. Det stammer fra en åben skål og kan typemæssigt henføres til gruppe IIe i "Århus Søndervold", hvor formen optræder i keramikhorisont 2 og 3 (11).

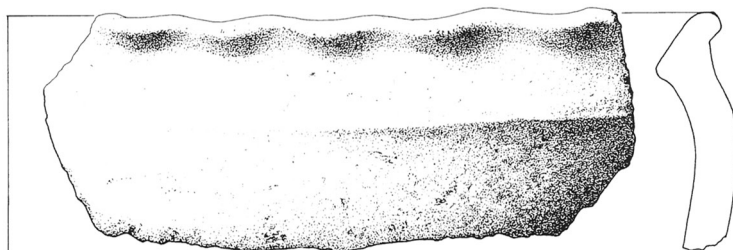

Fig. 12. Randskår fra en grube i den nordligste søgegrøft nord for udgravningsfeltet. 1:2.

Rim sherd from a pit encountered in the northern trial trench N of the excavation. 1:2.

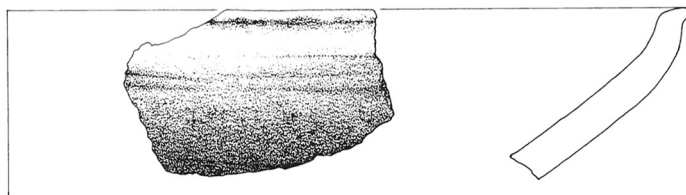

Fig. 13. Randskår fundet på markoverfladen ved rekognoscering. 1:2.

Rim sherd found on the surface during surveying. 1:2.

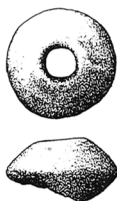

Fig. 14. Dobbeltkonisk tenvægt af ler. Fundet på markoverfladen nær hus 1. 1:2.
Biconical clay spindle whorl. Found on the surface near house 1. 1:2.

Den dobbeltkoniske tenvægt fig. 14 blev under udgravningen fundet på markoverfladen i nærheden af hus 1. Den er fremstillet af fint slemmet ler og hårdt brændt.

Tolkning og datering

På grundlag af de sparsomme konstruktionsspor kan der ikke siges noget nærmere om husenes funktion. Grundplanen med de uregelmæssigt anbragte stolpespor i vægforløbene og de manglende stolpehuller i gavlene svarer til hustomterne fra Køge Museums udgravninger af jævngamle gårdsanlæg i Klemmenstrup (12) og ved Varpelev (13). Kun i enkelte tilfælde syntes stolpehullerne i vægforløbene at danne par på tværs af hustomterne. Denne uregelmæssige placering kan måske skyldes, at husene delvis har haft syldsten, hvorpå nogle stolper har stået. De formodede syldsten er naturligvis forlængst fjernet ved markarbejde. Stensyld i forbindelse med byggeri fra 11-1200-årene kendes fra udgravningen af Kildemosegård i Ølsted. Her var de tagbærende vægstolper anbragt på syldsten (14).

Fælles for de to Todderuphuse var, at de havde stolpespor midt i østenden, hvilket tyder på, at de i den del har haft sulekonstruktion. Denne detalje afspejler måske en funktionsopdeling som den velkendte fra jernalderhusene med beboelse i vestenden og stald i østenden. At den todelte hustype også har eksisteret i tidlig middelalder viser udgravningen af gården fra Hejninge dateret til 11-1200-tallet (15). Sulekonstruktion er også i flere andre tilfælde dokumenteret ved udgravninger af gårde fra den tid (16).

I forbindelse med husene skal også nævnes de spredte fragmenter af munkesten, der fremkom i udgravningen. De viste i flere tilfælde tydelige tegn på stærk ildpåvirkning i form af sodsværtning og varmesprængninger. Det må formodes, at disse munkesten har været brugt i forbindelse med opbygning af ildsteder eller bageovne.

Det kunne ved udgravningen ikke afgøres, hvorvidt husene 1 og 2 har eksisteret samtidig, eller om de har afløst hinanden. Det sidste kan meget vel være tilfældet. Hus 1 viste tegn på at være nedbrændt, og hus 2 kan være opført som en lidt større afløser. De tydelige tegn på udskiftning af stolper tyder også på, at dette hus har haft en længere levetid. Den ensartede grundplan i de to huse understøtter teorien om, at de har afløst hinanden. Den kendsgerning, at der var 34 m mellem husene, peger desuden i retning af, at de i hvert fald ikke har udgjort et sammenhængende bygningskompleks.

Med hensyn til brøndene tyder fundforholdene på, at også de har afløst hinanden. En dendrokronologisk datering af træbrønden viste, at den var bygget af egetræ fældet år 1230 (17). Kampestenbrønden indeholdt keramik af godstype II og III, hvilket giver en datering indenfor 12-1300-tallet. Den opfattes derfor som træbrøndens afløser, da keramikfundene er klart yngre end begyndelsen af

1200-tallet. Det skal desuden bemærkes, at kampestensbrønden kort efter udgravningen stod fuld af vand. Den bevidste sløjfning af en solidt bygget og vel-fungerende brønd tyder også på, at den har været den sidste på stedet.

Sammenfattende viste udgravningen, at Todderup blev grundlagt omkring år 1230 og sandsynligvis kun har bestået af en enkelt gård. Hus 1, træbrønden og evt. stakladen har udgjort den ældste fase. På et tidspunkt nedbrændte hus 1 og blev erstattet af hus 2, der tilsyneladende fik en længere levetid. Da træbrønden gik i forfald, blev den erstattet af kampestensbrønden. Denne fungerede indtil bebyggelsens ophør og blev fyldt op med store sten, da stedet blev forladt.

Med hensyn til bebyggelsens ophør synes der at være oplysninger at hente i Århus Domkapitels Jordebog fra 1313. Under Tilst sogn nævnes Todderup med en enkelt linje: "Således (ejer kirken) i Tobbætorp mark en fjerdedel af hele dette område såvel i eng som i ager"(18). Udover opremsningen af ejendom er der i jordebogen også oplysninger om, hvilke afgifter, der skulle betales af de forskellige bebyggelser. Der nævnes imidlertid ingen afgifter af Todderup, og det må tolkes således, at stedet faktisk lå øde i 1313. Bebyggelsen har altså kun eksisteret i knap 100 år.

Dateringen til 13. årh. stemmer godt overens med keramikfundene, der næsten alle tilhører godstype II, mens det glaserede lertøj, godstype III kun er svagt repræsenteret. Denne fordeling af keramikken svarer til "Århus Sønder-volds" keramikhorisont 2, der dækker 13. årh. (19). Alle påviste karformer fra Todderup kan placeres indenfor denne horisont.

Torpernes baggrund

Det var anlæggelsen af de mange nye udflytterbyer, torperne, der kom til at sætte det største præg på landskabsudviklingen fra sen vikingetid og op i den tidlige middelalder. Fra arkæologiske udgravninger tegner billedet af den vandrende jernalderlandsby sig efterhånden ganske klart. Op igennem yngre jernalder og vikingetid kan vi se, at f.eks. de jyske landsbyer Vorbasse og Nr. Snede samt flere fynske landsbyer og de sjællandske Varpelev og Ølby med 100-200 års mellemrum har rokeret rundt i terrænet indenfor det samme ressourceområde (20).

På den baggrund er det interessant, at landsbyernes vandring ophørte henimod vikingetidens slutning, og med deres faste placering i landskabet åbnedes mulighederne for et mere udbygget, stationært dyrkningssystem, der ikke blev forstyrret af bebyggelsens flytten omkring. Men samtidig blev landsbyens størrelse fastlåst, idet antallet af gårde nu ikke så nemt lod sig udvide som tidligere i forbindelse med tilbagevendende flytninger. Den fik hurtigt en naturlig øvre grænse, når man ønskede en central placering af gårdene i forhold til det dyrkede areal og græsningsarealerne.

Med en voksende befolkning, der havde kendskab til en ny og effektiv plov samt den nye kornsort rug og nye dyrkningssystemer, blev rammen i de stationære landsbyer hurtigt for snæver. Problemet kunne kun løses ved oprettelse af udflytterbyer - de såkaldte torper. Torperne kunne anlægges på den eksisterende bys jorder, så tilpas langt væk fra moderbyen, at bebyggelserne ikke genere hinanden. De kunne dog også placeres på udmarksjord så langt ude i ejerlaugets periferi, at der var tale om en egentlig nyopdyrkning.

Stednavnekronologi

Ordet torp er som stednavneendelse kendt i hele Norden samt i Danelagen, hvor vikingerne fra omkring 875 bosatte sig og medbragte det fællesnordiske ord thorp. Det urgermanske ord thurpa har formentlig efter det latinske ord trabs betydet bolig/bjælkehytte eller indelukke. Det har sidenhen udviklet sig til at betyde nybebyggelse eller mindre landsby – Dorf på tysk og torp på nordisk og oldengelsk. I Norden findes sammenlagt mere end 10.000 lokaliteter med stednavneendelsen -torp. I dagens Danmark er der ca. 2200. Antallet har i middelalderen formentlig været noget højere, måske 4000 (22).

Bebyggelsesnavne med torpendelser er tilsyneladende blevet spredt i Norden via Danmark, hvortil ordet er kommet fra Tyskland omkring 800. Det tyske ord dorf ser ud til at være opstået ved de gamle frankiske adelbyers opløsning i slutningen af 500-tallet, hvor en omfattende kolonisation med nye, mindre bebyggelser bl.a. skabte behov for en ny bebyggelsesterminologi. Ved saxernes udvandring til England i samme periode kendes ordet thorp, der siden blev almindeligt i Wessex (23).

Indenfor Danmarks grænser ses en udviklingskronologi i brugen af torpnavnene, idet de sønderjyske torper i hovedtræk har ikke-kristne navne til forled, hvilket tyder på, at de er grundlagt før kristendommens indførelse i midten af vikingetiden (24). Da dette træk ikke ses så udtalt i det øvrige Danmark, tages det til indtægt for, at torperne i Danmark som navnetype er startet i Sønderjylland under tysk påvirkning og siden er blevet spredt til det øvrige Danmark. Desuden er torperne i Sønderjylland ofte større sognebyer, hvis placering angiver, at der må være tale om en primær bebyggelse og ikke sekundære udflytterbyer som i det øvrige Danmark (25).

I Knud den Helliges gavebrev fra 1085 er der under opremsningen af 25 nordsjællandske og skånske bebyggelser kun en enkelt torp, Thollatorp, mens der 80 år senere i Lundebogens opremsning af 44 bebyggelsesnavne er fem torpnavne. I Falsterlisten til Kong Valdemars Jordebog fra omkring 1240 er der 108 bebyggelsesnavne, hvoraf 51 er torper. Af disse er 17 i øvrigt nedlagt igen inden 1688-matriklen (26). Dette antyder, at torpnavnene er kommet noget senere til Nordsjælland og Skåne end det sydlige Danmark, samt at torpnavneudviklingen som tidligere nævnt må være gået fra Tyskland via Sønderjylland og videre op gennem Danmark til Sydsverige og det øvrige Norden (27).

Hvorvidt denne udviklingskronologi også gælder selve udflytningsproceduren fra adelbyerne kan selvfølgelig ikke bevises fuldt ud. Rydningssnavnet -rød kan også være brugt, men som hovedregel for torpudviklingen må man nok følge udviklingen i navnespredningen.

Rent geografisk er det iøjnefaldende, at der kun sjældent findes torpnavne i Vestjylland. Man må formode, at den også idag kendte ringe bebyggelsestæthed på de relativt magre jorder kun sjældent har fordret en egentlig udflytningsprocedure. Også Bornholm savner torpnavnene, men da enkeltgårdsbebyggelse i hvert fald i historisk tid har præget øen, skal forklaringen nok søges heri. Samme fænomen ses på Gotland (28).

Med hensyn til torpnavnene er det for hele landet gældende, at størsteparten af bebyggelserne har et personnavn som forled. Netop dette forhold giver mu-

lighed for at skelne mellem de før- og efterkristne bebyggelser. Kvindenavne ses kun meget sjældent i forbindelse med torpnavne, og det antages, at det anvendte mandsnavn har tilknytning til den eller de personer, der tog initiativet til anlæggelsen af den nye bebyggelse udenfor den gamle adelby. For Todderups vedkommende ser vi, at navnet i Århus Domkapitels Jordebog staves Tobbætorp. Forleddet er afledt af det gammeldanske Tubbi-, der er en slags kælenavn for Thorbjørn (29), og vi må antage, at det er navnet på den person, der tog initiativet til oprettelsen af Todderup.

Det er blevet anført, at den udtalte mangel på indlånt nordtysk navnestof som forled i torpnavnene angiver, at torperne "tilhører vikingetiden og den ældre middelalder og ikke middelalderens senere århundreder" (30).

Torperne i lovstoffet

Danmarks ældste lovbøger, Valdemars Sjællandske Lov (ca. 1150), Skånske Lov (ca. 1190), Eriks Sjællandske Lov (ca. 1216) og Jyske Lov (1241), rummer en del oplysninger om de retslige forhold vedrørende torpers tilstedeværelse i landskabet. Lovkapitlerne nævner naturligvis kun de forhold, der rent juridisk havde betydning i forbindelse med opståede uoverensstemmelser. Derfor er det sager vedrørende skelforhold mellem adelby og torp, problemer vedrørende ny-anlæggelser af torper og forholdene omkring nedlæggelsen af disse igen, der især kan læses om i lovbøgerne. Hvordan det daglige liv har været levet i torpernes gårde, får vi ingen oplysninger om. Her må arkæologiske fund eller andre skriftlige kilder tale.

Tidspunktet for de fire lovbøgers første nedskrivning strækker sig over en periode på ca. 100 år, men derudover er de enkelte lovbøgers kapitler af højst forskellig alder, da mange ældre, mundtligt overleverede sædvaneretlige regler blev nedskrevet side om side med nyere indført retsstof.

Ud fra sproglige og retshistoriske analyser er det ofte muligt at se den kronologiske forskydning mellem ældre og yngre lag i lovstoffet. Netop i sagerne om torperne kan der ses en klar tendens til, at det ikke er i de ældste lovkapitler, vi kan finde oplysninger om torpernes eksistens. Den ældste lovbog, Valdemars Sjællandske Lov fra ca. 1150, beskæftiger sig overhovedet ikke med torpproblematikken. Hvor stor værdi denne iagttagelse skal tillægges kan diskuteres, da den lov i det hele taget kun beskæftiger sig med få landboretlige problemer. Det er derimod næppe tilfældigt, at det er den yngste af lovbøgerne, Jyske Lov fra 1241, der har de mest indgående beskrivelser af problemer i forbindelse med oprettelse af torper.

Oprettelse af torper

Skal vi herefter se nærmere på, hvordan selve torpoprettelsen er foregået, er det nødvendigt at tage udgangspunkt i Jyske Lov. Det foreskrives om den person fra adelbyen, der ønskede at bosætte sig i vangen, at han skulle lave forte og fægang på sin egen grund skadeløst for alle byens øvrige mænd (31). For at flytte sin gård ud fra adelbyen var det altså et krav til udflytteren, at hans jord i vangen lå samlet på så stort et areal, at der udover bygningerne også var plads til både forte og en fægang ud til græsningsarealerne. Videre forlyder det, at dersom en torpbebyggelse, der var anlagt ude på marken med agerskifte og eng fælles med

adelbyen, blev uenig med adelbyen om, hvem jorden tilhørte, så var det adelbyens beboere, der skulle føre bevis (32). Heraf fremgår, at torp og adelby havde fælles jorddyrkning. Hvad angår selve proceduren for gårdudflytninger, oplyses det, at man i byen sværgede en del af agerlandet til at være nye tofter (33). Hvorfor man ikke bare kunne udflytte gårdene uden nævneværdig procedure, men højtideligt skulle sværge denne jord til tofte, må ligge i forskellen mellem den særejede, private toftejord og den fællesejede/benyttede markjord. Ud fra dette kan vi altså se, at en torp kunne anlægges på sin moderbys egne jorder.

Umiddelbart kan det være svært at se begrundelsen for at anlægge en nybebyggelse, når den ikke fik sin egen jord, men blot skulle dele jorden med adelbyen. Den mest naturlige begrundelse for at nyanlægge en landsby måtte vel være behovet for at få mere jord under plov. Men som tidligere nævnt er det muligt, at man med den stationære landsby har haft det grundlæggende problem, at der rent fysisk ikke var megen plads til en udvidelse af gårdenes antal. Et behov for flere gårde ved f.eks. arvedeling kunne være så arealkrævende, at man valgte at anlægge en helt ny bebyggelse uden nødvendigvis at udvide det dyrkede areal i samme omgang. Man fortsatte med at have jorden fælles med den oprindelige bebyggelse, og var der tale om arvedeling, må vi forestille os, at den oprindelige fædrenegårds jordarealer er forblevet det samme, men nu opdelt i flere, mindre enheder.

Jyske Lov foreskriver, at det var adelbyens beboere tilladt at hjemkalde torpbeboerne, hvis de fandt, at torpen var til skade for dem (34). Det var altså adelbyens beboere, der bestemte over torpen og dens tilstedeværelse. Men hvis der var gået mere end tre vintre efter dens grundlæggelse uden tingets indsigelse, så havde torpbeboerne efter kongens ret lovhævd på deres bebyggelse og kunne ikke tvinges bort. Lovhævdens længde på tre år kan muligvis pege i retning af, at kapitlet ikke hører hjemme i de alleryngste lag af loven, hvor kanonisk rets lovhævd på 40 år efterhånden havde vundet indpas. Det indskærpes ydermere, at selvom der kun var een tilbage i adelbyen, så var han nærmere til at kalde torpbeboerne tilbage, end de var til at kalde ham bort (35). Ingen tvivl om, at det var adelbyens ord, der vejede tungest på vægtskålen. Den gamle bebyggelse sikrede sig, at nybyggerne ikke kunne udradere den. Det samme træk med torpens rettigheder i forhold til adelbyen ses i Äldre Västgötalagens Jordabalk, hvor det fremgår, at hvis en torp og en adelby var uenige om noget almindingsjord, så havde adelbyen bevisretten og ikke torpen (36).

Ny jord under plov

Lovgivningen om anlæggelse af nye bebyggelser var især rettet mod toftearealerne for at bibeholde deres særstatus, men også mod forte og fægang, der ikke måtte genere de øvrige landsbybeboeres jord. Hvad angår selve de arealer, den nye bebyggelse skulle dyrke, oplyser Jyske Lov som tidligere omtalt, at torpen og dens moderby kunne have fælles agerjord. Men i mange tilfælde må der også have været tale om, at man i fællesskab tog ny jord under plov til udflytterbyen.

Det nævnes nu ikke direkte i Jyske Lov, at nybyggerne tog ny jord ind til opdyrkning. Til gengæld er der i Skånske Lov regler for nyopdyrkning, når det drejer sig om mænd, der bor i en by og sammen har en almindingssskov, et lyngområde eller anden udmark. De, der vil opdyrke og forbedre jorden, skulle til

herreds- eller landstinget stævne dem, der ikke ville, for at alle skal komme og rebe jorden mellem sig (37). Heraf fremgår, at selv uopdyrkede arealer var underlagt en slags fælles ejendoms- eller brugsret. Det er her vigtigt at bemærke, at bønderne i fællesskab havde retten til almindingskovens jord. I Jyske Lov oplyses det nemlig vedrørende almindingskoven, at kongen ejede jorden og bønderne træerne (38). Kongens ejendomsret til den jord, som ingen ejede, har altså ikke været kendt på det tidspunkt, hvor det omtalte sted i Skånske Lov blev skabt, eller også er det et bevidst forsøg på at hævde bøndernes ret til disse udyrkede arealer i protest mod kongens krav på at få ejendomsret over dem. Da det kongelige grundregale med ejendomsret til almindingsjord formentlig er indført i Knud den Helliges tid, må Skånske Lovs kapitel om opdyrkningen af almindingskoven være fra før ca. 1080.

Torpernes størrelse

Med hensyn til hvor store eller små disse nyanlagte torper har været, angiver Eriks Sjællandske Lov fra ca. 1216 i en sag om kreaturer, der skulle værges, at en torp kunne være så lille, at der kun boede en, to eller tre mænd deri. Hvis dette var tilfældet, og der skulle bruges flere grander til at aflægge ed for torpbeboeren, så måtte de der boede i den nærmeste by eller torp også kaldes for hans grander (39).

Ligesom i Eriks Sjællandske Lov nævnes torpstørrelse inddirekte i Uppland-lagens Kyrkubalk. Her siges, at et sygt, nyfødt barn i en ensomt beliggende torp uden andre grander hellere skulle døbes af faderen eller moderen end at dø ukristnet (40).

Ifølge Äldre Västgötalagens Bygningsbalk var en thorp kun en mindre bebyggelse. En egentlig by skulle have mindst seks gårde/husholdninger (41). Ser man på de mange torper i Kong Valdemars Jordebog, er det typisk, at de fleste af dem er på omkring én bol altså ret små bebyggelser (42).

Dette billede af torper som meget små bebyggelser passer også godt til udgravningsresultatet fra Todderup. Her var der som tidligere nævnt tilsyneladende kun én gård med to bebyggelsesfaser. En lignende bebyggelse er udgravet i den tidligere omtalte, lidt større torp Klemmenstrup ved Køge. Den har oprindeligt bestået af tre gårde og to husmandssteder. På udgravningstidspunktet var kun én gård tilbage på stedet. Den udgravede gård i Clemenstorp, som stedet betegnedes i 1421, er anlagt i 1200-tallet. I modsætning til Todderup fik den en noget længere levetid, idet den efter en del ombygninger først blev nedbrudt ved udskiftningen i 1795 (43).

Torpernes placering i landskabet

Den nyeste større undersøgelse af torpernes anlægelsesmønstre i en hel landsdel er udført på Fyn. Af denne landsdels ialt 614 landsbyer udgør torperne idag 202, mens 347 er adelbyer og 65 er skovrydningsbyer. Herudover skal formentlig indregnes ca. 100 torper, der er blevet nedlagt allerede fra sen middelalder og fremefter. Da kun seks af de nuværende 202 torper huser en kirke, konkluderes det, at torpanlæggelsen hovedsagelig er sket efter sognenes fastlåsning omkring år 1100, hvor adelbyen var og forblev sogneby (44).

Indenfor de naturlige grænser i landskabet, som ejerlaugene har haft siden

den sene jernalder, ses torpernes placering ofte som en slags "stjerneudskiftning". Den gamle adelby ligger midt i ejerlauget med en ring af nyanlagte torper omkring sig (45). En forventet randplacering af de nye torper i forhold til det opdyrkede areal lader sig ikke påvise ved den store fynske undersøgelse. Konklusionen er, at "torperne i henseende til placering i forhold til ejerlav og ressourcer ikke adskiller sig fra moderbyerne" (46).

Når der videre ved det fynske materiale er blevet konkluderet, at torpanlæggelserne i højere grad er udtryk for en decentralisering af den gamle bebyggelse, må man sige, at det var selve gårdenes og tofternes placering, der var vigtigst i forbindelse med udflytningerne. At torpernes anlæggelse alene skulle være et resultat af hunger efter at tage ny jord under plov synes derfor ikke at kunne underbygges. Dette stemmer ganske godt overens med lovenes oplysninger.

For Vendsyssels vedkommende har Viggo Hansen påpeget, at torperne i højere grad end adelbyerne var placeret på lavereliggende arealer (47). Dette kan enten tages til indtægt for, at disse bebyggelser var presset ud på marginale jorder i forhold til adelbyernes centralplacering midt i ejerlauget, eller også var man interesseret i bosætning i nærheden af de lavereliggende arealer.

Ser man atter på det fynske materiale, er der ikke den samme tendens som i Vendsyssel. Torperne synes her ikke at have valgt randbeliggenheden, men er ligesom adelbyerne ofte placeret midt i agerlandet. Ydermere kan der på basis af 1688-matriklen iagttages, at torperne rent bonitetsmæssigt er anlagt på lige så gode jorder som adelbyerne. Faktisk er der en tendens til, at bonitetsforholdene bliver bedre jo yngre landsbynavne, der er tale om (48).

Den endelige konklusion på det fynske materiale om torpernes beliggenhed i landskabet er, at "torperne fremviser således en optimal placering målt med vangebrugets kriterier og egentlig ikke særlig overraskende, eftersom torperne jo selv var skabt som et led i de nye driftsformer" (49).

Ole Widding (50) og Karl-Erik Frandsen (51) har ved studier af markbøgerne til Chr. V' matrikel iagttaget, at torper meget ofte var i dyrkningsfællesskab med adelbyen. Torp og adelby har altså, som vi så det i lovkapitlerne, haft den samme jord under plov. Det kan derfor ikke undre, at det fynske materiale viser torper beliggende på velboniterede jorder.

Skånske Lov nævner kun uden nærmere specificering, at nyopdyrkninger er foregået fra byer og ikke specielt fra torper. Det må dog antages for givet, at der fra disse nye bebyggelser er foretaget skovrydninger og taget udmarksjord under plov i det omfang, det var nødvendigt for en stadigt voksende befolkning. Der må trods alt også antages at være anlagt ganske mange torper på jord, der på længere sigt måske kunne være urentabel at dyrke. Dette gælder især, hvis der var tale om den højmiddelalderlige jordfordeling på mange mindre ejendomme med forholdsvis høje afgifter. Todderups landskabelige placering på meget vandlidende jord midt mellem de to adelbyer True og Tilst peger i denne retning. Ser man på udskiftningskortets betegnelser på de agerskifter, der grænsede umiddelbart op til denne torp, så finder man udtryk som Stenagre, Lyngagre og Bensholm – altså stenede, lyngbevoksede og våde agerskifter. Det er derfor næppe en tilfældighed, at Todderup bukkede under allerede omkring 100 år efter anlæggelsen. Jorden havde formentlig ikke den fornødne beskaffenhed til at

brødføde den nye bebyggelse. Med hensyn til arealets anvendelse flere århundreder senere, er det betegnende, at kun halvdelen var opdyrket (1688-matriklen). Ved udgravningen af den lille torp Klemmenstrup ved Køge sås de samme terrænmæssige forhold, og det konkluderes, at dette må have været en medvirkende årsag til denne torps stagnation (52).

Markskel mellem by og torp

Havde torp og adelby ikke agerjorden i et fælles agerskifte, men hver sine separate dyrkningssystemer, kunne der nemt opstå stridigheder om grænsedragningen mellem de to byers jorder. Både Valdemars Sjællandske Lov, Skånske Lov og Jyske Lov beskæftiger sig med markskelproblemerne. Til trods for det nære slægtskab mellem de tre lovbøgers kapitler om emnet, er der en tydelig kronologisk forskydning mellem de forskellige kapitlers indhold.

Valdemars Sjællandske Lov oplyser, at hvis byer var uenige om markskel, skulle 12 gode mænd af bygden sværge om, hvor det skulle være (53). Det nævnes ikke, om skellene var eller blev afmærket på en eller anden måde i terrænet. Skånske Lov lader også 12 mænd sværge om markskellet, men her var kravet, at det skulle være 12 oldinge af bygden. Ydermere oplyses det, at det markskel, de skulle sværge, kunne være mellem byer eller mellem by og torp (54). De to kapitler er tydeligvis beslægtede. I begge kapitler angives det, at de gode/aldrende mænd skulle fastsætte skellet der, hvor de selv mente, det måtte være.

I Anders Sunesens Parafraze (kommentar) til Skånske Lov forklares det om markskellet mellem byer, at det kan være opstået ved, at den ene by – torpen – vitterlig har sit udspring i en anden – adelbyen (55). Netop ved denne formulering kan vi se, at problemet vel især er blevet aktuelt ved en torpdannelse, der har gjort, at de to bymarker er kommet til at grænse helt tæt op ad hinanden. Dette har næppe været et ofte forekommende problem i ældre tider, hvor en enkelt adelby i ejerlauget har haft så meget albuerum, at der velsagtens sjældent var tale om, at to byers marker ligefrem grænsede op til hinanden.

Jyske Lov rummer også oplysninger om, hvordan markskel skulle sværges, men her er tydeligvis sket en udvikling siden Skånske Lov. Her oplyses, at det var sandemænd, der skulle sværge om markskellet (56). Såfremt mænd var uenige om markskel, skulle sandemændene fra det herred, hvori det var beliggende, med stablede sten eller stokke angive hvor skellet skulle være (57). I stedet for blot at anvende den formelle bevisførelse – at sværge – skulle sandemændene nu markere skellets forløb i terrænet. Dette ses klart som et yngre træk i retsudviklingen siden kapitlerne i Valdemars Sjællandske Lov og Skånske Lov om samme emne. Noget længere fremme i Jyske Lov oplyses det, at såfremt markskellet grænsede op til en mands særkøbte jord, så skulle dette skel være markeret med sten eller grøft (58).

Ved udgravningen af Todderup blev der som tidligere omtalt påvist en grøft, der er tolket som skelgrøft med dige. Keramikfundene i den viste, at den var jævngammel med torpbebyggelsen, og det kunne konstateres, at grøften ikke havde været vandførende. Tolkningen som skelgrøft begrundes med, at grøftens forløb i terrænet er identisk med markskellet mellem True bys jorder og Todderupjorden på udskiftningskortet fra 1811 og matrikelkortet fra 1840 (fig. 15). Følger man dette skelforløb efter matrikelkortet, er det faktisk muligt den dag

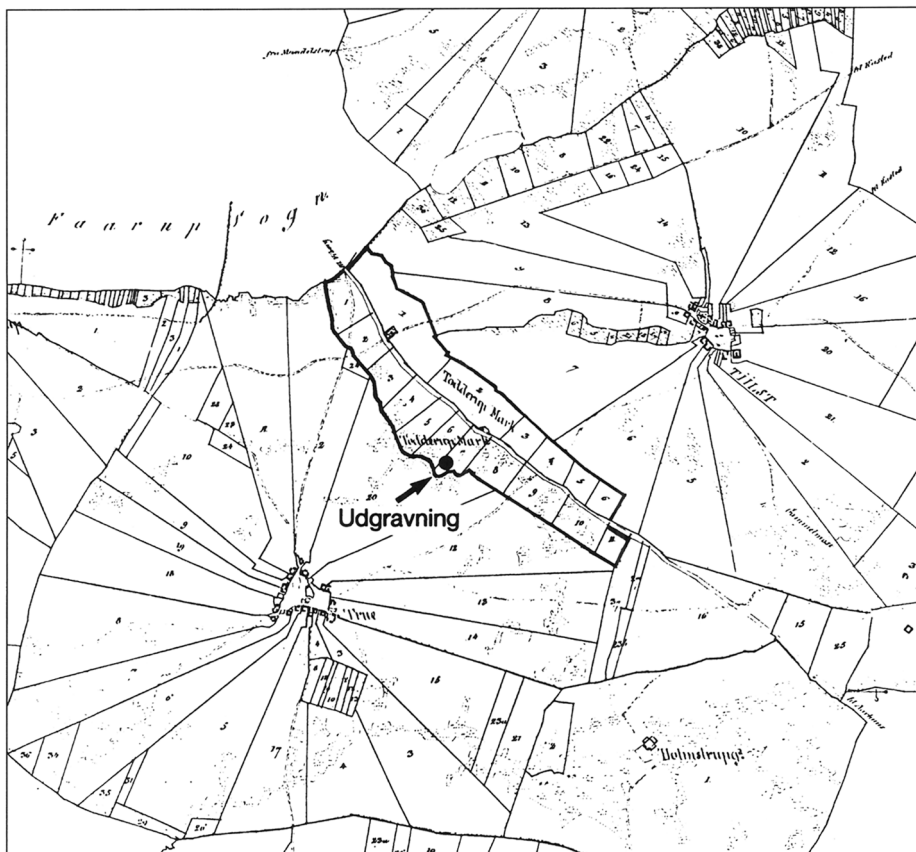

Fig. 15. Minoreret matrikelkort fra 1840 med "Todderup Mark" mellem de to stjerneudskiftede naboyder Tilst og True. Udgravningens placering er angivet. Ca. 1:40.000.

Cadastral map from 1840 with "Todderup Mark" lying between the two adjacent radially redistributed villages of Tilst and True. The position of the excavation is shown. C. 1:40,000.

idag at finde bevarede dele af denne åbne grøft i det eksisterende skelforløb, der således synes at have fungeret gennem næsten 800 år. På en del af strækningen har man valgt at lade markskellet følge en lille bæk og et andet sted en naturlig sænkning i terrænet. Hvor der ikke var et naturligt skel i landskabet, har man valgt at grave skelgrøften.

Lignende skelgrøfter er af Køge Museum udgravet i Solrød, hvor et sogne- og markskel syd for byen bestod af to grøfter med et dige imellem, samt i Varpelev, hvor et vangeskel på udskiftningskortet ved udgravning kunne påvises som en grøft. Hvor gamle disse skel er har imidlertid endnu ikke kunnet påvises (59).

Skelmarkeringen, som vi ser den mellem adelbyen True og torpen Todderup, bliver ikke direkte foreskrevet i lovbøgerne. Her forlangte man kun en markering ved stablede sten eller pæle. Men da skelmarkering i form af en gravet grøft mellem en mands særkøbte jord og den øvrige byjord er kendt fra Jydske Lov,

må vi antage, at denne form for markering også har været anvendt i skelmarkeringen mellem torpens og adelbyens jorder, som det er konstateret ved Todderupudgravningen.

Retten til en nedlagt torp

Hvis en torp blev lagt øde, enten ved at adelbyen kaldte nybyggerne tilbage, eller simpelthen ved at den nye bebyggelse ikke var levedygtig, er der naturligt opstået et behov for at fordele den øde jord.

Eriks Sjællandske Lov oplyser om en øde torp, at hvis man strides og er uenige om, hvem der besidder jorden, da skal 12 mand udtages til tinget, hvor de skal sværge om ejerskabet. Proceduren kunne vanskeliggøres, hvis det på stridstidspunktet var afdøde personer, der havde besiddet den øde torp. Så skulle de udvalgte 12 mænd opsøge og spørge, hvorefter de måtte videregive det sandeste, de havde erfaret om forfædrenes ejerskab, og at jorden aldrig havde været afhændet (60). Jorden fra en øde torp kunne altså ikke uden videre genopdyrkes af hvem som helst.

Hvad der er sket med Todderup umiddelbart efter nedlæggelsen ved vi ikke, men senere tiders skriftlige kilder fortæller, hvem der har brugt jorden. Oplysninger fra 1664 fortæller, at hele "Thobdrup Mark" nu hørte under Århus domkirke, og at nabobyerne Tilst og Trues bymænd havde lejet hver sin halvdel af jorden for den beskedne afgift af tre tønder og seks skæpper havre (61). Godt 20 år senere kan vi af Chr. V's matrikel fra 1688 se, at Tilstbønderne havde valgt at opdyrke deres del af Todderupjorden, mens bønderne fra True havde sat 24 høveder til græsning på deres part.

Sammenfatning

Udgravningen af Todderupbebyggelsen viste, at denne torp tilsyneladende kun har bestået af en enkelt gård. De to hustomter, der blev påvist, opfattes som to faser af samme bebyggelse. Det samme gælder udgravningens to brønde. Udover huse, staklade og brønde blev der påvist en skelgrøft, der var jævngammel med bebyggelsen. En dendrokronologisk datering viste, at Todderup er anlagt omkring år 1230, og oplysninger fra Århus Domkapitels Jordebog antyder, at bebyggelsen allerede er nedlagt igen i 1313.

Fra arkæologiske udgravninger vides det, at landsbyerne op gennem jernalderen og vikingetiden langsomt flyttede rundt i landskabet. Henimod slutningen af vikingetiden ophørte denne vandring, og landsbyerne blev stationære i landskabet. Derved blev bebyggelsernes størrelse imidlertid fastlåst, når man ønskede en central placering af gårdene i forhold til det dyrkede areal. Med en voksende befolkning i den tidlige middelalder blev rammen i de stationære landsbyer hurtigt for snæver, og dette problem kunne kun løses ved oprettelse af udflytterlandsbyer - de såkaldte torper.

Torpanlæggelsen i Nordvesteuropa startede omkring 500 e.Kr. i det mellem-tyske område. Derfra bredte den sig gennem yngre jernalder og vikingetid nordpå til Skandinavien og vestpå til England. Omkring 800 har torpfænomenet vundet indpas i Sønderjylland, og i løbet af de næste tre-fire århundreder er det meste af Danmark blevet dækket med de små udflytterbebyggelser. I

højmiddelalder har der formentlig været ca. 4000 torper, hvoraf en del dog hurtigt bukkede under. Idag er der ca. 2200 torpbebyggelser i Danmark. Torpernes initiativtagere brugte deres egne personnavne som forled i de nye bebyggelses navne. Vi ser kun yderst sjældent kvindenavne i forbindelse med torperne.

Det første, der skulle gøres i forbindelse med oprettelsen af en torp, var ifølge både de danske og de svenske landskabslove at sværge den nye toftejord til særjord. Derefter fik torpbeboerne tre år til at få den nye bebyggelse i funktion. Lykkedes dette uden at den gamle adelby gjorde indsigelser, havde torpbeboerne lovhævd på deres bebyggelse. Adelbyens ret til at tilbagekalde udflytterne gjaldt også, selvom der kun var en enkelt tilbagebleven person i den gamle bebyggelse. Også de svenske landskabslove angiver, at adelbyen havde fortrinsret overfor torpen. Den treårige lovhævd peger i retning af, at torpkapitlerne i Jyske Lov er blevet til før kanonisk rets krav om 40 års lovhævd på jord er indført. Kapitlerne er på den anden side ikke ældre, end at vangebruget nævnes i forbindelse med torpanlæggelsen.

Den jord, torpen skulle dyrke, kunne ifølge Jyske Lov være fælles med adelbyen. Torpbebyggelsen kunne altså være anlagt ved blot at flytte en mindre del af adelbyens gårde ud på nogle nysvorne tofter i det opdyrkede agerland.

Man tog selvfølgelig også ny jord under plov. Skånske Lov oplyser, at selvom det var uopdyrket udmarksjord, skov eller hede, der skulle opdyrkes, så havde alle i byen ret til en lod.

Ved anlæggelsen har torperne været væsentligt mindre end de gamle adelbyer, men bl.a. i Sønderjylland er en del af dem hurtigt vokset til at blive større sognebyer. I lovteksterne omtales torperne som bebyggelser med kun en enkelt eller ganske få husstande. En svensk lov oplyser, at en bebyggelse for at kunne regnes for en by skulle rumme mindst seks husstande. Udgravningsresultatet fra Todderup passer godt til beskrivelserne af torper som meget små bebyggelser.

Rent landskabsmæssigt har torperne ifølge en fynsk undersøgelse tilsyneladende ikke haft en ringere beliggenhed end adelbyerne. Tværtimod ses de ofte anlagt på de bedre boniterede jorder. I Vendsyssel ses torperne dog som regel at være anlagt på lavtliggende arealer, hvilket kan være gjort bevidst. Enkeltstående undersøgelser af nedlagte torper viser da også, at de undertiden har været anlagt på vandlidende jorder. For Todderups vedkommende var der tale om egentlig overdrevs jord, der ikke gav bebyggelsen de bedste betingelser for agerdyrkningen.

Twister om markskel mellem byer kendes allerede i den ældste lovbog Valdemars Sjællandske Lov fra ca. 1150. Problematikken om markskel mellem by og torp bliver først nævnt i Skånske Lov fra ca. 1190. Denne lov er dog tydeligvis inspireret af Valdemars Sjællandske Lov i denne sag. I Jyske Lov fra 1241 har lovgivningen om markskel gennemgået en væsentlig retlig udvikling. Der tales her om sandemænds rent fysiske fastsættelse af markskel i form af stablede sten, pæle eller grøfter.

I hovedtræk må det opsummeres, at indførelsen af de forskellige retsregler om torpers oprettelse, nyopdyrkning og nedlæggelse strækker sig over perioden fra vikingetidens sidste århundrede og op til Jyske Lovs nedfældning i 1241.

NOTER

- 1) H. Hellmuth Andersen, P. J. Crabb og H. J. Madsen: Århus Sønder vold, en byarkæologisk undersøgelse. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter bd. IX. Århus 1971.
- 2) Anf. arb., p. 87.
- 3) Anf. arb., p. 95-96.
- 4) Anf. arb., p. 128.
- 5) Anf. arb., p. 90.
- 6) Anf. arb., p. 89.
- 7) Anf. arb., p. 89-90.
- 8) Anf. arb., p. 94-95.
- 9) Anf. arb., p. 92.
- 10) Anf. arb., p. 90-91.
- 11) Anf. arb., p. 90.
- 12) U. F. Rasmussen: Klemmenstrup - udgravning af en middelaldergård ved Køge. Årbog for Køge Museum 1989, p. 40, fig. 4.
- 13) S. Å. Tornbjerg: Varpelev gennem 2000 år. Årbog for Køge Museum 1990, p. 91, fig. 13.
- 14) N. Engberg: Kildemosegård gennem 800 år. Frederiksværksejens Museum. Årbog 1986, p. 7.
- 15) N. Engberg: Middelalderlandsbyens huse - en oversigt over forskningen i Danmark, udviklingsteori og udgravningsresultater. Medeltida husbygganda. Symposium i Lund, november 1989, p. 122.
- 16) N. Engberg: Anf. arb. note 15, p. 123.
- 17) Dateringen er foretaget af Wormianums Dendrokronologiske Laboratorium.
- 18) Århus Domkapitels Jordebøger II og III. Landbohistorisk Selskab, København 1975, p. 16f.
- 19) H. Hellmuth Andersen, m.fl., anf. arb. note 1, p. 263.
- 20) S. Hvass: Jernalderens bebyggelse. Fra Stamme til Stat i Danmark I. Jernalderens stammesamfund. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, p. 53 ff. E. Porsmose: De fynske landsbyers historie. Odense 1987. S. Å. Tornbjerg, anf. arb., p. 92.
- 21) E. Porsmose: Anf. arb. note 20, p. 50. T. Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen. Odense 1981, p. 137.
- 22) N.Å. Nielsen: Dansk Etymologisk Ordbog. København 1989, p. 458. K. Hald: Torp. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, 1982. Bd. 18, sp. 496-499.
- 23) A.H. Smith: English Place-Name Elements I-II, Cambridge 1956. M. Born: Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft, Darmstadt 1974, p. 29.
- 24) M. Eriksson: Torp. Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder, 1982. Bd. 18, sp. 489-495.
- 25) P. Skautrup: Det Danske Sprogs Historie I, København 1944, p. 144.
- 26) S. Gissel (ed.): Falsterundersøgelsen. Det Nordiske Ødegårdsprojekt, publ. nr. 16, Odense 1989, p. 121.
- 27) K. Hald: Anf. arb., bd. 18, sp. 498.
- 28) P. Skautrup: Anf. arb., p. 115.
- 29) K. Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden, p. 94 f.
- 30) K. Hald: Anf. arb. note 22, bd. 18, sp. 499.
- 31) Jydske Lov I 48.
- 32) Jydske Lov I 47.
- 33) Jydske Lov I 51.
- 34) Jydske Lov I 47.
- 35) Jydske Lov I 51.
- 36) Äldre Västgötalagens Byggningsbalk, kap. 15.
- 37) Skånske Lov 71.
- 38) Jydske Lov I 53.
- 39) Eriks Sjællandske Lov III 25.
- 40) Upplandslagens Kyrkubalk, kap. 11.
- 41) Som note 36.
- 42) S. Gissel (ed.): Anf. arb. note 26, p. 172-179.
- 43) U.F. Rasmussen: Anf. arb. note 12, p. 37ff.
- 44) E. Porsmose: Anf. arb. note 20, p. 66.
- 45) E. Porsmose: Anf. arb. note 20, p. 68. E. Porsmose: Det danske landbrugs historie (red: C. Bjørn), bd. 1, p. 244ff.
- 46) E. Porsmose: Anf. arb., p. 75.
- 47) V. Hansen: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, København 1964.
- 48) E. Porsmose: Anf. arb. note 20, p. 244f.
- 49) E. Porsmose: Anf. arb. note 20, p. 247.
- 50) O. Widding: Markfællesskab og landskifte. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1948.
- 51) K.-E. Frandsen: Vang og tægt, København 1983.
- 52) U.F. Rasmussen: Anf. arb. note 12, p. 37.

- 53) Valdemars Sjællandske Lov ÆR 196.
- 54) Skånske Lov 72.
- 55) Anders Sunesens Parafrese 33.
- 56) Jydske Lov II 2.
- 57) Jydske Lov II 21.
- 58) Jydske Lov II 21.
- 59) U. F. Rasmussen: Indlæg på Landsbyseminar i Kerteminde, sept. 1991.
- 60) Eriks Sjællandske Lov III 8.
- 61) Amtsstuematriklen, Fr. III' matrikel.

SUMMARY

Todderup. The Excavation of a “torp” and the place of torps in history

Archaeological traces of medieval rural settlements are relatively little known in Denmark. This is because the medieval farmsteads often lie beneath existing villages. Sometimes, however, signs of a medieval rural settlement turn up in open country.

In 1988 pottery from the 13th–14th century was found during field reconnaissance near Tilst, which lies in eastern Jutland 7 km NW of Århus (fig. 1). The place is named Todderup. Placenames ending in *-rup*, *-drup*, or *-strup* are derived from the word “torp”, and can be dated to the early Middle Ages with the meaning of assart made by hiving off from an existing village. An excavation at the site was carried out by Moesgårds Museum in the autumn of 1991. Two buildings were found, and also a post granary, and two wells. In the southern part of the excavated area a boundary ditch was encountered (fig. 2).

Buildings 1 and 2 were indicated by irregularly placed wall posts but there were no postholes at the ends. Both structures had postholes down the middle of their eastern part. The post granary lay east of house 1 and survived as four large postholes arranged in a square measuring 3x3 m. One of the wells (fig. 3) was built of oak. It could be seen during excavation that it had been allowed to silt up, for the sides had tended to collapse inwards. The other well (fig. 4) was built of large stones, and was filled up with similar stones, showing that it had deliberately been made unusable. The boundary ditch (figs. 2 and 5) was about a meter wide, with a depth of nearly a meter measured from the original surface. On the side nearest the houses there may have been a bank. It can be identified as a boundary ditch

because it followed exactly the course of the boundary between True and Todderup tithings as indicated on the cadastral map of 1840 (fig. 15). The pottery from the ditch showed that it was of the same age as the settlement.

The locality is a small rise in a low, slightly irregular area of sand and stones. The habitable area was bounded naturally on the east, south, and west by ponds and damp, low areas. Trial trenches on the north showed the absence of further settlement in the area (fig. 6).

The chronology of the finds is taken from the publication “Århus Søndervold” (1). The Todderup finds (figs. 7–14) correspond to pottery horizons 2 and 3, which cover the 13th and 14th centuries respectively.

Owing to the limited preservation of constructional details it is not possible to identify the function of the buildings. Similar structures were found during the excavation of Medieval farms at Klemmenstrup (12) and Varpelev (13) in southeast Zealand. It is likely that the two buildings stood consecutively. There were indications that building 1 had burnt down, and building 2 may have been erected as its slightly larger successor. In it there were clear indications of the replacement of posts, and this suggests a period of use of some duration. The similar ground plans of the two buildings supports the hypothesis that they succeeded one another.

Also the wells appear to have been consecutive. The wooden well has been dated dendrochronologically to the year 1230 (17). The stone well contained pottery from the 13th and 14th centuries and can be regarded as the successor of the wooden well, as its pottery was clearly later than the early 13th century. The

deliberate filling up of the stone well suggests that it was the last one at the site.

Summing up, the excavations showed that Todderup was founded around 1230, and apparently was only a single farmstead. Building 1, together with the wooden well, and possibly the granary, comprised the first phase. At a certain point building 1 burned down and was replaced by building 2, which apparently had a longer use-life. When the wooden well fell into decay, it was replaced by the stone well, which remained in use until the end of the settlement, and the well was filled up with large stones when the site was abandoned.

Todderup is named in Århus Cathedral Chapters Register of Lands from about 1313 (18), but there is no mention of dues, which suggests that the place may have been waste at that time. It seems then that the settlement was in existence for at most a century.

It is known from archaeological excavations that villages in the Iron Age and Viking Period moved slowly about (20). Towards the close of the Viking Period this movement ceased and the villages became stationary. This however would restrict the size of a settlement if we assume that a central placing of the farms in the cultivated area was desired. As the population grew in the early Middle Ages, the limits of the fixed villages became too restricted, and the problem could only be solved by establishing daughter settlements, the so-called "torps".

The establishment of torps in northwestern Europe began at around A.D. 500 in central Germany. Thence it spread during the later Iron Age and Viking Period north to Scandinavia and west to England. By about 800 the phenomenon had found its way into southern Jutland, and during the ensuing three to four centuries the greater part of Denmark became peppered with small secondary settlements of this kind. In the High Middle Ages there were probably about 4000 torps, some of which quickly vanished again however. Today there are about 2200 torp settlements in Denmark (22). Their founders used their own name as the first element in the name of the new settlement. There are very few female torp names. The first element of the placename Todderup is derived from the man's name, Thorbjørn (29).

The older of the Scandinavian law compilations, namely Valdemar's Zealand Law (c. 1150), the Skåne Law (c. 1190), the Jutish Law (1241), and Erik's Zealand Law (c. 1250) give a certain amount of information about the legal

situation of torps. The compilations contain chapters of very different ages, and many older, orally transmitted rules were recorded in writing alongside new laws.

According to both the Danish and the Swedish laws the first to be done when establishing a torp village was to convert the new toft land by oath to separate land. Then the inhabitants had three years to get the torp on its feet. If no objection was raised by the parent community during this period, the inhabitants had acquired prescriptive title to the new settlement. The right to recall those who had left applied even if only a single person remained in the old community (34,35). Also the Swedish law compilations show that the parent village had priority over the torp (36). That three years gave rights in perpetuity seems to indicate that the sections in the Jutish Law dealing with torp settlements came into existence prior to the adoption of the canon law requirement of 40 years' custom for the acquisition of traditional rights. On the other hand the chapters in question are sufficiently late for common field agriculture to be mentioned in connection with the founding of torps.

According to the Jutland Law the land the torp was to cultivate could be shared with the parent settlement. A torp settlement could be established merely by moving a small number of farms from the parent village out to newly sworn house plots in the cultivated fields.

Of course new land could also be brought under the plough. According to the Skåne Law all the inhabitants of a village were entitled to a share, even if the land being brought under cultivation was outfield, i.e. forest or moor (37).

When originally founded, the torps were distinctly smaller than the parent villages. In the law compilations they are mentioned as settlements with only one or very few households (39). According to a Swedish text a settlement must have at least six households to be accounted a village (40). The results of the excavations at Todderup agree with the description of the torps as very small settlements.

According to research on Funen the torps were geographically no less favourably situated than the parent villages. Indeed they are often located on the best soils (44). In Vendsyssel the torps are found usually to be located in lowlying areas (47), and this may have been intentional. There are studies of abandoned torps that show that sometimes they were established

on excessively wet soils. In the case of Todderup there was genuine rough pasture, and this did not give the best conditions for arable farming.

Disagreement about the boundaries between village lands is known already in the earliest compilation, Valdemar's Zealand Law of about 1150. The problem of the boundary between village and torp is first mentioned in the Skåne Law of about 1190 (54). This law is clearly inspired in this matter by Valdemar's Zealand Law. In the Jutland Law of 1241 legal provisions about boundaries have undergone a considerable development. Mention is made of the actual physical marking out of boundaries by people called *sandemand*, who used stakes,

ditches or heaps of stones (56,57,58). *Sandemand* were chosen by the bishop and settled the matter according to their best knowledge.

If a torp was abandoned there would arise a need to redistribute its lands. Erik's Zealand Law tells us that if there was disagreement about who had the right to an abandoned torp, twelve men should witness by oath on the question of ownership (60). The land could not be freely recultivated by just anybody.

Broadly speaking the introduction of legal rules relating to the setting up, recultivation and abolition of torps took place between the final century of the Viking Age and the recording of the Jutish Law in 1241.

Annette Hoff

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup

Jens Jeppesen

Forhistorisk Museum Moesgård

Oversættelse: David Liversage